

İSLAM DÜŞÜNCESİNDE ‘HİKMET’ KAVRAMLARI

Mehmet ÖNAL*

ÖZET

Bu makalede amaç, İslâm düşüncesinde bir peygamber yolu olarak ‘hikmet’ kavramı araştırılmaktadır. Burada Peygamber Hz. Muhammed’in hikmet anlayışı, İslam öğretisinin statik şekli yönü olarak değil dinamik yönü olarak yine Onun (Hz. Muhammed) kendi sözleri ve davranışlarından ortaya konmaktadır. Makale aynı zamanda İslâm’da, hikmet ve felsefe arasındaki farkı da göstermektedir. Son olarak makalede, bir kimsenin İslâm felsefesinin temel referansının ne olduğunu görmesi de mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Hikmet, İslam Düşüncesi, Felsefe

(The Concept of Wisdom in Islamic Thought)

ABSTRACT

This paper aims at examining the place of the concept of wisdom as a way of prophets in Islamic thought. From his sayings and actions, Prophet Muhammad’s wisdom has been presented here as the dynamic model of Islamic teachings rather than its strict imitation. The paper also indicates the differences between wisdom and philosophy in Islam. In this paper one can see, at the same time, the main reference of Islamic philosophy.

Key words: Wisdom, Islamic Thought, Philosophy

Giriş

* Yrd. Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Aydın.

Eğer biz *hikmet* kavramının tanımı üzerinde az çok bir konsensüs sağlayabilir ve bu kavramın kapsamını ana hatları ile çizebilirsek, İslam düşüncesi alanında yeni bir araştırma zemini bulmuş olacağız. Çünkü bunu başarabilmemiz demek aynı zamanda şu sorulara da cevap vermemizin kolay hale gelmesi demektir: “*Hikmetin* kaynağı nedir?” “*Hikmet* ile felsefe aynı şey midir?” “Felsefeden önceki bilgiye *hikmet* denebilir mi?” Fakat bu zemin üzerinde en anlamlı tartışma, İslam düşünce geleneğinin kırılma noktalarından biri olan, “İslam’da felsefe var mıdır?” sorusu hususunda olacaktır. Çünkü *hikmet* kavramı tanımlanabilir ise, Helenistik Yunan felsefenin katı mantıksal çerçevesi dışında, kendi orijinal kaynaklarına dayalı bir *İslam Hikmeti*’nden ya da felsefesinden de bahsedebiliriz.

Ayrıca *hikmet* kavramının müstakil bir terim olarak anlaşılması, İslam düşüncesinde çok önemli bir tartışma konusu olan düşüncede taklit problemini en azından teorik planda aşmamıza yardımcı olacaktır. Çünkü *hikmet* kavramı ana hatlarıyla tanımlanabilir ise İslam hukukunda var olan emir ve yasakların *hikmet*lerini daha kolay değerlendirebiliriz.¹ Bu da bize şartlara ve zamana göre İslam’ın hükümlerini yeniden yorumlama imkanı sağlayacaktır. Başka bir deyişle *hikmet* kavramı ile İslam’ın değişken ve sabitlerini görmemiz daha da kolaylaşacaktır.

1- *Hikmetin* Anlamı

Hikmet kavramı ilk medeniyetlerden bugüne kadar, hem tecrübeden gelen günlük yapıp-etmeler, hem de ilahiyat ve din ile bağlantılı olarak kullanılmıştır. Böylece kâinatın nasıl işlediği, insan için neyin iyi neyin kötü olduğundan tutun da, Tanrı insan ilişkisine kadar gayet geniş bir saha *hikmet* konusu içinde işlenegelmiştir. Bu anlamda bilge kişiler, hayatlarını hem ataların tarihi tecrübelerinden devşirmiş

¹ Bu yüzden olsa gerek, değerli felsefeci, Süleyman Uludağ “*İslam’da Emir ve Yasakların Hikmeti*” adlı 200 sayfalık kitabının ilk 50 sayfasını ‘*hikmet*’ kavramının tanımına, bölümlerine ve ilişkili olduğu kavramlara ayırmıştır. Yazar adı geçen bu bölümde çok ayrıntılı bir *hikmet* tanımı yapmakla kalmayıp bu kavramla ilişkili olan pek çok kavramı da ayrıca doyurucu bir şekilde ele almıştır. Özellikle *hikmet* kavramının hukuka ve toplum yaşamına yansıyan boyutu olan ‘*maslahat*’ı da etraflıca incelemiş olması diğer bir güzelliğidir.

oldukları doğrulara, hem ilahî emirlere, hem de akıllarına uygun gerçeklere göre düzenlemişlerdir.

Hikmet kavramının köken itibarı ile İbranice *hokmah* ya da Süryanice *hekhmeth*'ten geldiği ve sonradan Arapça'ya *hikma* şeklinde geçtiği söylenmektedir. Bugün Türkçe'de kullandığımız hali ile *hikmet*, Arapça “*h-k-m*” kökünden gelir; hüküm, hükümet ve *ihkâm* (sağlama alma) mânâları ile ilgili olarak isim ve mastar olabilir. Bu anlamda *hikmet*, derin ve yararlı bilgidir. Ayrıca *hikmet* bilgelik, neden ve gizli neden manalarına da gelir.² *Hikmet* kelimesi, halkın konuşma dilinde ise daha çok, akıl almaz iş ve Allah'ın bileceği iş (*hikmet-i ilahiye*) gibi bazı deyimler şeklinde yaygın olarak kullanılmıştır. *Hikmet* kavramının bugünkü Türkçe'de karşılığı olan ‘bilgelik’, Kâşgarlı Mahmut'ta *bilig* deyimini ile ifade edilmiştir.³

Ayrıca *hikmet*, gerek Türkçe'de gerekse Arapça'da genel olarak, hakîmlik, hakîm adamın hâli, olgun akıl, yüksek bilgi, sathi bakışta farkına varılmayan hükümet icraatları manalarına gelir.⁴ Bunların dışında “*hikmet*, umumiyetle yaşlılarda bulunan bir meziyettir” diyenler olduğu gibi, *hikmeti* felsefe ilmi ve kolları, Allah'ın insanlar tarafından anlaşılamayan sırları (ilahî sır), maksat, sebep, gizli gerçek, hakikat ve ahlâkla ilgili kısa veciz sözler diye tanımlayanlar da olmuştur.⁵ Lügatçiler *hikmeti* ayrıca, “en iyi ilim vasıtası ile en iyi şeyin bilinmesi” olarak açıklamışlardır. Ayrıca, bir hükümde adil olmak, eşyanın hakikatini olduğu gibi bilmek ve ona göre hareket etmek de *hikmet* olarak görülmüştür. Bu anlamda, bir mevzunun sebeplerini, hakikatini, beşer kudretinin erişebildiği kadar, oldukları gibi aramak *hikmet* ilminin amacıdır.⁶

Hikmet kelimesinde bilmek, anlamak, kavramak manası da vardır. İnsanın faydalı olanı edininp zararlı olandan kaçınması için düşünüp taşınmasına da *hikmet* denir. Yine varlıklar arasındaki alaka ve irtibatı, olaylar arasındaki sebep sonuç münasebetini anlamak maksadı ile

2- Türkçe Sözlük, TDK.

3- İslam İnançları Sözlüğü, Orhan Hançerlioğlu.

4- Büyük Türkçe Sözlüğü.

5- Örnekleriyle Türkçe Sözlük, MEB.

6- İslam Ansiklopedisi, 5/1. cilt, MEB.

harcanan çabalar sonunda elde edilen ameli, tatbikî ve tecrübî bilgiye de *hikmet* denmiştir. *Hikmetin* diğer bir anlamı ise şuurlu bir anlayış ve derin bir kavrayıştır. Eğer *hikmet*, bu son manada kullanılır ise hemen hemen felsefe ile eş anlamlı olur. Zaten felsefenin (*philosophia*) kelime olarak "bilgeliği sevmek" anlamına geldiği düşünülür ise bu benzerlik yadrganmamalıdır. Fakat *hikmetin* özetle: bilgi, tatbikat, gaye, fayda ve sebep gibi ana unsurları ele alınır ise kuşkusuz bu, onu felsefeden daha geniş ve kuşatıcı bir bilgi türü olarak karşımıza çıkarır.⁷ Şimdi İslam düşüncesindeki *hikmet* kavramının anlam serüvenini ve zaman zaman felsefenin eş anlamlısı olarak kullanılması sebeplerini tartışalım.

2- İslam Düşünce Tarihinde *Hikmet* ve Felsefe Kavramları

İslam ansiklopedisi *hikmet* maddesinde özetle şu bilgilere yer verilmektedir: *Hikmet* Kurân'ın ilk sayfalarında Peygamberin vaaz ve nasihati anlamında kullanılmaktadır; bundan başka vahy olunan kitap ve bizzat Kuran'ın eş anlamlısı (*mürâdifi*) olarak da alınmıştır. Mesela, Tabarî Kuran'daki *hikmet* kavramını (16:2) din ilmi (fıkıh), akıl, doğru sözler şeklinde tanımlarken; Bayzaî, *hikmeti*, nazarî ilimleri iktisâp etmek ve yapabildiği kadar iyi, güzel (müstahsen) ameller işlemek sureti ile insan ruhunun kemâle ermesidir, şeklinde izah etmektedir.⁸ Her ne kadar İslâm alimleri *hikmet* kavramının tanımı üzerinde konsensüs sağlayamamış olsalar da, Süleyman Ateş'e göre İslam alimlerinin çoğu *hikmeti*, sebep ve netice ile ilgili olan ve düşüncede kalmayıp fiile çıkan bir bilgi olarak kabul etmişlerdir.⁹

İslam'dan önce *hikmet* düşüncesi Mısır, Mezopotamya, İsrail, İran ve Çin gibi pek çok medeniyette entellektüel faaliyetlerin odak kavramı olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha çok atasözleri ya da bilgelerin gençlere verdiği öğütler olarak görülen bu *hikmet* kavramı, İslam'ın, özellikle eski medeniyetlerin bulunduğu coğrafyada yayılması ile medeniyetler arası kültürel sürekliliğin bir sonucu olarak, İslam düşüncesi içinde yer almaya başladı. Fakat, bu eski medeniyetlerde oluşan *hikmet* kültürünün Müslümanlar tarafından kabulü kolay olmadı.

7- Uludağ, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 7, 8.

8- İslam Ansiklopedisi, 5/1. cilt, MEB.

9- Ateş, *Kurân-ı Kerim ve Yüce Meali*, s. 44.

Önce bu kaynaklardan yararlanmanın sağlanması için İslam'ın iki temel kaynağı olan Kuran ve Sünnetten referanslar bulunması gerekiyordu.

En önemli referanslardan birisi, bu konuda Peygamberin İslam öncesi Arap *hikmetine* ve hakîmlerine olan saygılı tavrıydı. Hz. Muhammet bunlar arasında en fazla temayüz etmiş olanlarından, Kuss. B. Saide, Lebid, Übey b. Eb's-Salt' tan taktirle bahsetmektedir.¹⁰ Her ne zaman sahabeler İslam öncesi cahilliye dönemine ait *hikmetli* şiirler okusalar Peygamberin onları dinlediği ve önemli noktalarda gülümsediği ve hatta, bu *hikmetli* şiirleri okuması için Müslüman şair Hassân b. Sâbit'i (ö. 665) teşvik ettiği rivayet edilmektedir.¹¹

Diğer bir işaret de şudur: İslam düşünce tarihi dikkatli olarak incelenecek olursa görülür ki, ta ilk dönemden beri İslam düşüncesi içerisinde nüve halinde bir *hikmet* anlayışı vardır. Hatta çok genel anlamda konuşur isek, hemen Peygamberin vefatını takip eden yıllarda Sahabeler, ayet ve hadislerin *hikmetine* bakanlar ve lafız anlamını ölçü alanlar olarak –çok net olmasa bile- ikiye ayrılmışlardı. Mesela, onlardan Abdullah b. Ömer gibi bazıları peygamberin yaptıklarını taklit edip onun davranışlarını aynen kopya ederken, bu kişinin babası olan Hz. Ömer, Hz. Ali ve Hz. Aişe gibi seçme sahabeler peygamberin ne yaptığından ve nasıl yaptığından ziyade, niçin yaptığına bakan, yani onun davranışlarının altında yatan *hikmetleri* gözetken ikinci bir grubu oluşturmaktadır. Bu anlayış farklılıklarının bir sonucu olarak, klasik İslam mezhepleri arasında da yukarıda bahsedilen ayrılık görülmektedir. Mesela, Hanefî ve Maliki fıkıh okulları genelde Kuran ve Sünnetin ruhuna ve *hikmetine* bakarken, Şafi ve Hambeli anlayış daha çok bu kaynakların lâfzı anlamına önem atfetmektedir.

Fakat, İslamî anlamda *hikmet* kavramı ile ilgili temel tanım ancak Kuran'da geçen *hikmetle* ilgili ayetlerin ele alınıp irdelenmesi ile bulunabilir. Kuran'da *hikmet* kavramı pek çok yerde yüce rûhî bilgi olarak tanımlanmış ve daha çok “kitap ve *hikmet*” bir arada Allah tarafından insanlara verilmiş bir rahmet (hediye) olarak sunulmuştur. Ayrıca Kuran'da *hikmet* yol gösterici bilgi olarak da geçmektedir. İmam

10- Uludağ, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 9.

11- Nadwi, *A Guidebook for Muslims*, p. 151.

118 İslam Düşüncesinde “Hikmet” Kavramları

Şafî, çoğu Müslüman düşünürlerin ifade ettiği gibi Kuran’da yedi ayrı yerde geçen “kitap ve *hikmet*”i, “Kuran ve Sünnet” olarak yorumlamıştır. Örneğin, Cuma suresinin 63. ayetinde “**Yüce Allah Peygamber göndermekle sizi kötülüklerden korumak ve size kitap ve *hikmeti* öğretmek istemektedir.**” buyurmaktadır. İslam’da bizzat Kuran’ın da tasdiki ile açıkça *hikmet* tabiri geçmekte ve bunun Hz. Muhammet’e verildiğinden bahsedilmektedir. Bu verilenin, Kuran’dan farklı bir şey olması gerekir, çünkü “kitap ve *hikmet*” dendiğine göre iki ayrı şeyden bahsediliyor. O halde, bu ikinci şey Kuran’ın ruhunu yansıtan Peygamberin dünya görüşünün pratik örneğinden başka bir şey değildir. Bu da ancak, ondan bize intikal eden hayat tarzı üzerinde derin ve detaylı bir çalışma yapmak suretiyle anlaşılacaktır. İşte bu anlama faaliyeti, İslam *hikmetinin* ana ilkelerini ortaya koyacaktır. Böylece *hikmetin*, ikinci bir bilgi kaynağı olarak, vahyin pratik uygulaması kabul edilmesi daha uygundur. Ayrıca *hikmet*, Kuran’daki bazı ayetlerde ruhun temizlenmesi için verilen bir ilim olarak da karşımıza çıkmaktadır ki bu, İslam tasavvufuna açılan penceredir.

Diğer yönden *hikmetin*, Hz. Muhammet’ten başka Hz. Davut, Hz. İsa, Hz. İbrahim ve Hz. Lokman’a da verildiği düşünülür ise Sünneti aşan bir genişlikte yorumlanması daha uygun görülmektedir. Öyleyse *hikmet* sadece Hz. Muhammet’in yapıp ettikleri ile sınırlı değildir. Ondan önceki bütün Peygamberlerin ortaya koyduğu söz ve fiiller de İslamî *hikmetin* sınırları içerisine girmektedir.

Bu anlayışın bir sonucu olarak daha önceki medeniyetlerde hazır bulunan *hikmete* yönelme Kuran’dan alınan “**İsmail, İdris ve Zülfükil’i hatırla ki onlar sabra uyanlar arasındaydı.**” ve “**Biz o (İdris Peygamber)i yüksek ilim derecesine yükselttik**” ayetleri ile desteklenecektir. Buna göre, İdris peygamber ilim ve sanatın ilk temsilcisi, *hikmetin* babasıydı. Müslüman düşünürlere göre bütün bu peygamberlere has *hikmet* Hermetik¹² külliyatta toplanmıştır. O halde bu tür kadim *hikmet* anlayışlarından istifade etmekte bir sakınca yoktu.

12 - Mısır’da M.Ö. 100 ile 300’lü yıllar arasında yazılmış olduğuna inanılan, eski Mısır *hikmetini* anlatan 18 küçük kitaptan oluşan külliyat. Mistik ve felsefi özellikler taşıyan bu metinlerin Yunan Tanrısı Hermes ile özdeş tutulan Trismegistus onuruna yazılan ilhamlar olduğuna inanılır. (Dictionary of Beliefs and Religions, by Rosmary Goring, Larousse, Edinburgh-1994)

Müslümanlar bir adım daha ileri giderek şunu söylüyorlardı: Orijinal olarak peygamberlerin öğretilerinden derlenen Mısır'daki Hermes külliyyatı aynı zamanda Helenistik Yunan felsefesi için de temel oluşturmaktadır. O halde felsefe de daha önceki peygambere ait olan *hikmet* ve tecrübelerin tortulaşmış kalıntılarından başka bir şey değildir. Mesela, bu görüşü referans alan İhvan al-Safa, Yunan felsefesini Peygamberî ışıktan aydınlanan bilgelerin ortaya koyduğuna inanırlar. İbn Sina'ya göre ise *hikmet* orijinal olarak İsrail Oğullarına gönderilen peygamberlere aitken daha sonra Yunanlılara geçmiştir. "Ama" der İbn Sina, "bu *hikmet*in tamamı nihayet İslam'da yeniden ortaya konmuştur."¹³ İşte bu yaklaşım, Müslüman düşünürleri *hikmet* kavramını, felsefeyi de içine alacak bir genişlikte kullanmaya yöneltti.

Her ne kadar İslam terminolojisinde *hikmet*, önceleri Peygamber söylevi ve Kuran'ın eş diğer ismi anlamında kullanılmış olsa da, daha sonraki dönemlerde çoğunlukla Yunanca *sophia* kelimesinin karşılığı olarak bilgelik manasında kullanılmaya başlanmıştır. Yukarıdaki paragrafta anlatılan yaklaşımın tabii bir sonucu olarak Müslümanlar gitgide *hikmet* kelimesi ile felsefe kelimesini birbirinin yerine kullanmaya başladılar. Mesela, İbn Haldun, Mukaddime adlı kitabında *hikmet* kelimesinin iptidâi Arap dilindeki Yunan '*sophia*'sına delâlet eden *falsafa* kelimesi ile eş anlamlı (*müradif*) olduğunu yazmaktadır. Bu son adımla Müslüman düşünürlerin çoğu, artık Yunan felsefesinin alınmasında bir mahzur görmemeye başladılar.

Bu anlayışın pratik karşılığı ise özellikle M. S. 9. asırda yoğunlaşan Yunanca'dan Arapça'ya çevirilerin başlatılmasıdır. Bu devirden sonra da çoğunlukla '*hikmet*' kelimesi' yerine 'felsefe' kullanılmaya başlanmıştır. Fakat, İbn Sina (980-1037) ve İbn Rüşd (1126-1198) gibi bazı dikkatli filozoflar, doğu felsefesi için daha geniş bir anlam ifade eden '*hikmet*'i 'felsefe'ye tercih etmişlerdir. Mesela, İbn Rüşd felsefe kelimesi yerine bilinçli olarak '*hikmet*' kelimesini kullanmıştır. Yine bu sebepten olsa gerek, İbn Sina, doğu felsefesinden bahseden kitabına ad olarak *el-Hikma al-Maşrikiyya* (Doğu Hikmeti) adını vermiştir.¹⁴ Suhravardî (1153-1191) de Yunan felsefesi dışında

13- Nasr, *Islamic Cosmological Doctrine*, s. 15.

14- İslam Ansiklopedisi, cilt: 5/1, MEB.

120 İslam Düşüncesinde “Hikmet” Kavramları

kalan bilgeliği ifade etmek için *hikmet* tabirini kullanmaktadır.¹⁵ Bu yaklaşım ise ayrı bir çalışma konusu olduğundan şimdilik bu örneklerle iktifa edelim.

Sonuç

İslam Düşünce tarihi içinde *hikmet* kavramı bazen felsefe ile eş anlamda kullanılmış ise de *hikmetin* derin bilgelik ya da erdem olarak çevrilmesi daha uygundur. Çünkü felsefe daha çok akıl ve mantıkla sıkı sıkıya bağlı iken, “*hikmet*” insanın duygu, düşünce ve eylemlerinin tümünü bir bütünlük içinde eriten ve hayatın bütün yönlerini kapsayan bir pozitif düşünme ve aydınlanma faaliyeti olarak her toplumda karşımıza çıkmaktadır.

Hikmet bu manada alındığında, sırf teorik olmayıp aynı zamanda pratikte de uygulanan bir İslamî kavram olarak Yunan felsefesinden ayrılır. *Hikmetin* kapsama alanı daha geniş olduğundan felsefeyle kıyaslandığında toplum katmanlarında daha yaygın bir ilgi görmektedir. Felsefenin asıl kaynağı *hikmettir*. ‘Felsefe’, ‘*hikmetin* teorik kısmının Yunan düşüncesinde sistematik hale getirilmiş biçimi olarak görülmelidir. Bu anlamda, İslam düşüncesinin sadece felsefi yönü değil dinamik yönünü temsil eden hikmet yönü de hesaba katılmalıdır. Bu yönü ile hikmet kavramı din ile daha barışık bir kavramdır. Belki de din ile felsefe sahalarının en güzel bütünleştiği durum İslam hikmet anlayışlarında karşımıza çıkmaktadır. Bu makalede elde edilecek nihai sonuç, sadece hikmet kavramına dikkat çekmek ve İslam düşüncesi ve medeniyetini bir kez de ‘*hikmet*’ kavramının odağa alındığı bir anlayışla okumayı önermektir.

15- Corbin, *History of Islamic Philosophy*, s. 153.

KAYNAKÇA

Büyük Türkçe Sözlüğü, Hayat Yayınları: İstanbul- Tarih yok.

CORBİN, Henry, *History of Islamic Philosophy*, Islamic Publications Ltd.: London, 1993.

Encyclopedia Of Religion And Ethics, Hasting, James, T. and Clark: Edinburgh, 1921.

Encyclopedia Britannic: London, 1949.

Encyclopedia Of Islam, (New Edition), Luzac and Co.: London, 1971.

HANÇERLİOĞLU, Orhan. *İslam İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitapevi: İstanbul, 1994.

122 *İslam Düşüncesinde “Hikmet” Kavramları*

İslam Ansiklopedisi, 5/1. cilt, MEB, 1993.

KAMALİ, Muhammad Hashim, *Principles of Islamic Jurisprudence*, The Islamic Texts Society: Cambridge, 1991.

Kurân-ı Kerim ve Yüce Meali, Süleyman Ateş, Kılıç Yayınları: İstanbul.

NADWI, Abul Hasan Ali, *A Guidebook for Muslims*, p. 151. (İng. Çev. Mohiuddin Ahmad), Islamic Resarch ve Publication: Hindistan, 1985.

NASR, Seyyed Hossein, *Islamic Cosmological Doctrine*, Bath, 1978.

Örnekleri ile Türkçe Sözlük, MEB, Ankara, 1995.

SARDAR, Ziauddin, *The Future of Muslim Civilization*, Mansell Publishing Limited, London, 1987.

Türkçe Sözlük, TDK, Ankara, 1974.

ULUDAĞ, Süleyman, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, Diyanet Vakfı Yayınları: Ankara, 1997.